

Fethinden XIX Yüzyılın Sonlarına Kadar Bursa'da Ermeniler

Ali İhsan KARATAŞ

Dr., Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

Özet

Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti olan Bursa, ilmi ve ticari bir merkez olmanın yanında yüzyıllarca farklı din ve etnik unsurları bir arada barındırması bakımlardan da önemli bir şehirdir.

Halkının büyük çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu şehirde Rum, Ermeni ve Yahudiler de bulunmaktaydı. İçinde önemli miktarda Ermeninin de olduğu gayrimüslimler, Bursa'nın sosyo-ekonomik hayatının her alanında aktif şekilde yer almışlardır. Müslümanlarla birlikte aynı mahalleleri paylaşmışlar, karşılıklı ziyaret, şahitlik, vekillik ve kefillik gibi komşuluk ilişkilerinde bulunmuşlar, mülk alım satımı, borç alıp-verme gibi her türlü ticari ve ekonomik faaliyetin içinde yer almışlardır.

Şer'iyye sicillerine baktığımızda Rum, Ermeni ve Yahudilerin zorunlu olmadıkları halde evlenme, boşanma, nafaka, miras taksimi gibi aile hukukunu ilgilendiren konularda Osmanlı mahkemelerine başvurarak İslâm Hukuku kurallarına göre muamele görmeyi tercih ettikleri görülmektedir. Ayrıca, ticaret, kilise tamiri, din adamı tayini ve vakıf kurma gibi dinî konularda karşılaştıkları problemlerini de büyük ölçüde şer'i mahkemelerde çözmüşlerdir.

Arşivlerde, Bursa'daki Ermenilerin gerek şer'î mahkemelerle olan ilişkilerini gerekse Müslüman veya Yahudilerle olan münasebetlerini gösteren binlerce belge bulunmaktadır. Bu nedenle incelememizin temel kaynağını Bursa Şer'iyye Sicilleri oluşturacaktır.

Abstract

Armenians in Bursa from the Conquest to the end of the XIXth Century

Bursa, the first capital of the state, was one of the most important cities of the Ottoman Empire because, beside the fact that it was cultural and commercial centre, for centuries it accommodated people of many different religious and ethnic identities. Majority of people was Muslim but Greeks, Armenians and Jews were living in the city as well. As they shared the same city, followers of the main three religions weren't supposed to live separately. Therefore non-Muslims, whom Armenians were among them, had active role in socio-economical of Bursa. They shared the same neighborhoods with Muslims and had social relations like visits, testimony, proxy and surety, and had commercial and economical relations as buying-selling house and borrowing-lending money, so that they gave the best examples of living together.

As we search sharia court records, we find out that Greeks, Armenians and Jews had applied to Ottoman courts without any force and chosen to be treated according to Islamic law for many problems concerning family law as marriage, divorce, alimony and partition of inheritance. Moreover, they also applied to Ottoman courts for problems connected with commerce and religion like restoration of churches, appointments of religious people and establishment of foundations.

There are thousands of records in the archives that demonstrate relations of Armenians of Bursa to Ottoman courts as well as to Muslims or Jews. Therefore Bursa Sharia Court Records will be the main source of this study.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı Devleti, Bursa, Gayrimüslimler, Ermeniler.*

Key words: *Ottoman State, Bursa, Non-Muslims, Armenians*

Osmanlı Devleti, uyguladığı yönetim tarzıyla muasırları arasında, farklı ırk ve dinlere mensup halkların altı asır boyunca bir arada yaşamalarını sağlayan en önemli devlet olma özelliğini taşımaktadır. Devlet idaresinde genellikle İslâm hukukunu benimseyen sultanlar, İslâm hukukunun zimmilere tanıdığı hakları tam olarak uygulamanın yanında örfi hukuk dediğimiz padişah fermanlarıyla da çoğunlukla gayrimüslimlerin lehine düzenlemeler yapmışlardır. İlk Osmanlı sultanları, din ve vicdan özgürlüğüne dayanan, azınlıkların korunmasını esas alan, gündelik hayatlarını rahat bir şekilde yaşamalarını sağlayan ve asırlarca uygulanacak olan politikaların temellerini, devletin ilk başkenti olan Bursa'da atmış ve bu anlayışı kendilerinden sonra gelenlere de miras olarak bırakmışlardır.

Osmanlı tarihi boyunca diğer gayrimüslimlerde olduğu gibi Ermenilerin de gerek devletle ilişkileri, gerekse Müslümanlarla ve kendi aralarındaki münasebetlerinin incelenmesinde başlangıç olması nedeniyle Bursa'nın önemli bir yeri vardır. Bu nedenle makalemizde Ermenilerin sosyo-ekonomik hayattaki durumu, Bursa merkezinde ele alınmaya çalışılacaktır.

Bursa, ilk başkent olması nedeniyle gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti'yle ilişkileri ve devlet içerisindeki statüleri burada şekillenmeye başlamıştır. Bursa'nın devlet merkezi olduğu yıllarda İslâm hukukunda mevcut olan Zimmet sistemi çerçevesinde muamele edilen gayrimüslimler, İstanbul'un fethinden sonra din ve mezhep esasına göre tasnif edilerek Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler olmak üzere üç ayrı millet olarak kabul edilmiştir. Böylece Bursa'daki zimmilerin devletle olan ilişkileri de millet sistemi adı altında yeni bir yapıya kavuşturulmuştur.

Fetihten önce Bursa'nın sakinlerini büyük ölçüde Rumlar oluşturmakla birlikte bir miktar da Yahudinin olduğu belirtilmektedir.¹ Fetihle birlikte başka bölgelerden gelip yerleşen insanlarla kısa bir süre içinde Müslümanların çoğunlukta olduğu, ancak gayrimüslimlerin de bulunduğu önemli bir şehir haline geldi. Şehirdeki gayrimüslimler, Yahudi ve Hıristiyanlardan oluşmaktaydı. Hıristiyanlar da çoğunlukla Rum ve Ermenilerden oluşuyordu.

Değişik dönemlerde Müslüman ve gayrimüslimler açısından Bursa nüfusuna bakılacak olursa şunları söylemek mümkündür. 1523 yılına ait tahrir defterinde Bursa'da 69'u Hıristiyan, 117'si Yahudi, geri kalanı Müslümanlardan oluşan 6.004 hane

¹ Galanti, Avram, *Türkler ve Yahudiler*, Tan Matbaası, İstanbul 1947, s.11; Baykal, Kazım, *Bursa ve Anıtları*, Bursa 1993, s. 50; Sharon, Moshe Sevilla, *Türkiye Yahudileri*, İletişim yayınları, İstanbul 1992, s. 31.

bulunmaktaydı. 1573 yılında ise şehir 12.097'si Müslüman, 427'si Hıristiyan ve 308'i Yahudi olmak üzere toplam 12.832 haneden oluşmaktaydı.² İnalçık, Bursa'da XVI. yüzyılın başlarında 400 Hıristiyan, 600 Yahudi olmak üzere toplam 1.000, bu yüzyılın ikinci yarısında ise 3.000 Hıristiyan, 1.500 Yahudi olmak üzere toplam 4.500 gayrimüslim olduğunu belirtmektedir.³

Farklı zamanlarda şehri ziyaret eden seyyahların eserlerinde de Bursa'daki Müslüman ve gayrimüslim nüfus hakkında bilgiler bulunmaktadır. Örneğin XVII. asrın başlarında Bursa'da bulunan Polonyalı Simeon, şehirde Ermenilere ait 300 hane bulunduğunu belirtmiştir.⁴ Yine bu yüzyıla ilgili bilgi veren Wheler, 1675 yılında Bursa'da 40.000 Türk, 12.000 Yahudi ile az sayıda Rum ve Ermeninin yaşadığını ifade etmiştir. Hıristiyanların Yahudilerden daha az oluşunun sebebini de şehrin fethi sırasında Hıristiyanların direnmelerinden dolayı kendilerinden çift haraç alınması olarak belirtmektedir.⁵ Ancak bu bilgiler tahrir defterleri ve diğer seyyahların verdikleri rakamlarla uyuşmamaktadır. XVIII. asrın başlarında Bursa'da bulunan Tournefort, şehirde Müslümanların 10-12.000, Yahudilerin 400, Ermenilerin 500 ve Rumların 300 haneleri olduğunu ifade etmektedir.⁶ Niebuhr ise 1767 yılında Bursa'da, Müslümanların 19.000, Ermenilerin 1.200, Rumların 700, Yahudilerin ise 400 hane olduklarını belirtmiştir.⁷ XVIII. asrın sonlarında 1793 yılında Bursa'ya gelen Brenner, kendisine 6.000 Ermeni, 3.500 Rum, 1.200 Yahudi geri kalanı Müslüman olmak üzere şehrin 100.000 nüfuslu olduğu söylendiğini, ancak bu rakamın biraz abartılı olduğunu söylemektedir.⁸ 1838 yılı Bursa'sıyla ilgili bilgi veren Robert Walsh, 75.000 nüfuslu şehrin 11.000'ini gayrimüslimlerin oluşturduğunu belirtmiştir.⁹ Poujoulat ise 1840 yılında Bursa'da 90.000 Türk, 5.000 Rum, 3.000 Ermeni ve 2.000 Yahudi olduğunu ifade etmektedir.¹⁰

² Barkan, Ö.Lütfi-Meriçli, Enver, *Hüdavendigar Livası Tahrir Defteri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998, s.9.

³ İnalçık, Halil, "Bursa" *DİA*, VI, 447.

⁴ Simeon, *Tarihte Ermeniler*, Çiviyazıları Yayınevi, İstanbul 1999, s. 40.

⁵ Aybet, Gülgün Üçel, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 540.

⁶ Lowry, Heath W., *Ottoman Bursa in Travel Accounts*, Indiana University Ottoman and Modern Turkish Studies Publications, Bloomington 2003, s. 35.

⁷ Akdemir, Rıza, "Carsten Niebuhr ve Seyahatnamesi", *Milli Kültür*, sy.64, s. 100.

⁸ Günaydın, N.-Kaplanoğlu, R., *Seyahatnamelerde Bursa*, Bursa Ticaret Borsası Yayınları. Bursa 2000, s. 77.

⁹ Walsh, Robert, "Bursa, Uludağ ve Emirsultan", (Süha Sertabiboğlu), *Bir Masaldı Bursa*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996, s. 349.

¹⁰ Günaydın-Kaplanoğlu, age., s. 107.

1831 yılı nüfus sayımına göre Bursa'da 10.532 Müslüman, 5.586 gayrimüslim tespit edilmiştir. Gayrimüslimlerden 2.800'ü Ermenidir.¹¹ 1881/82-1893 yılları Osmanlı genel nüfus sayımında Bursa merkezinin nüfusu 89.663 Müslüman, 31.907 gayrimüslim olmak üzere toplam 121.590 olarak tespit edilmiştir. Gayrimüslimler arasında 5.826 Ermeni bulunmaktadır.¹²

Yukarıdaki rakamlardan da görüldüğü üzere Bursa'daki Müslüman ve gayrimüslim nüfus hakkında verilen oranlar birbirlerinden farklı olmakla birlikte ortak olan bir nokta var ki o da her dönemde büyük çoğunluğunu Müslümanların teşkil ettiği şehirde gayrimüslimlerin de daima toplumun önemli bir parçası oldukları gerçeğidir.

A- SOSYAL HAYATTA ERMENİLER

Asırlarca bir arada yaşayan farklı ırk ve dinlere mensup insanların gündelik hayatın hemen her alanında birbirleriyle münasebetlerinin olmaması düşünülemez. Nitekim, her din ve milletten insanların, bazen aralarındaki anlaşmazlık nedeni, bazen de alış-veriş, şahitlik, kefillik, borç alıp verme ve ortak ticari faaliyetlerde bulunma gibi sebeplerle birbirleriyle ilişki içinde oldukları Şer'iyye Sicilleri'nden açıkça görülmektedir.

a- Bursa'daki İlk Ermeniler ve Gayrimüslim Mahalleleri

Bursa tarihi hakkında önemli bir araştırmacı olan Kamil Kepecioğlu, Çelebi Sultan Mehmet'in Yeşil Camii'ni yaptırdığı sırada kış günlerinde mescide gelen Müslümanlara hizmet etmeleri için on hanelik bir Ermeni grubunu getirttiğini ve kendilerine Yeşil İmareti'nden fodla (ekmek) tahsis eyleyerek mescidin civarına iskan ettiğini belirtmektedir.¹³ Bursa'ya ilk gelen Ermenileri bu grubun oluşturduğu söylenebilir.

Bursa'da, çok kesin hatlarla ayrılmış olmasa da her milletin kendilerine ait mahalleleri vardı. Fetihden sonra Hisar'da bulunan Rumlar kalenin dışında ikamet ettirilirken Hisar'a Müslümanlar yerleştirilmişti. Böylece Hisar'ın hemen bitişiğinde Ramlara ait mahalleler oluşmuştu. Daha sonra Bursa'ya gelen Yahudi ve Ermenilere de ayrı ayrı yerleşim alanları tahsis edilmişti. İlerleyen

¹¹ Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, T.V.Y. Yayınları, İstanbul 2003, s.150; 1831 yılındaki nüfus sayımı vergi ödeyecek durumda olanları kapsamaktadır. Bkz. Karal, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1997. s. 95-99.

¹² Karpat, age, s. 172.

¹³ Kepecioğlu, Kamil, *Bursa Kütüğü*, II, 41.

yıllarda gayrimüslimlerin mahalle sayılarında artış olmuştur. Öyle ki Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre XVII. yüzyılda Bursa'da 7 Ermeni, 9 Rum, 6 Yahudi, 1 Kipti¹⁴ olmak üzere toplam 23 gayrimüslim mahallesi vardı. Ancak bu durum, zimmileri toplumdan soyutlayarak şehrin dışına çıkarılmasından ziyade şehre ilk yerleşen gayrimüslimlerin sonradan gelenler için cazibe merkezi olmalarından kaynaklanmaktaydı. Ayrıca, zimmi mahallelerinin varlığı, gayrimüslimlerin hiçbir şekilde Müslüman mahallerinde ikamet etmedikleri anlamına gelmemektedir. Zira Müslüman mahallerinde ikamet eden çok sayıda gayrimüslimin var olduğu Şer'iyye Sicilleri'nde görülmektedir.

Bursa'daki Ermeniler şehrin birçok mahallesine yayılmış olmakla birlikte Setbaşı, Mollaarap, Çobanbey, Namazgah, Karaağaç ve Kurdoğlu mahallerinde yoğunlaşmışlardı.¹⁵ Özellikle Setbaşı Mahallesi Ermenilerin merkezi durumundaydı.

Çelebi Mehmet döneminde on hanelik bir grup olarak Bursa'ya gelen Ermeniler kısa süre içerisinde kendilerine ait olan birkaç mahalleyi oluşturacak kadar kalabalıklaşmışlardı. Ermenilerin Bursa'da ikamet etmeyi tercih etmelerinin en önemli nedeni hiç şüphesiz şehrin kendileri için huzur içinde yaşanabilir bir yer olmasındandı. Zira Bursa'da oturmuş bir sistem vardı. Bu sistemde azınlık olanlar, gerek yönetimin gerekse çoğunluk olan halkın baskısını değil, tam tersine desteğini daima yanlarında hissediyorlardı. Rahat bir şekilde gündelik hayatlarını yaşatabiliyor, örf ve adetlerini, dinî ayin ve törenlerini herhangi bir sorunla karşılaşmadan icra edebiliyorlardı. Müslümanlarla komşuluk yapıyorlar, alış verişte bulunuyorlar, bir birlerinin evlerini satın alabiliyor veya kiralayabiliyorlardı. Hatta bu ilişkiler sonucunda Müslümanlardan etkilenen Ermeniler, Murad, Yakub, Hızır, Sefer, İskender, Bâli gibi Türkler arasında yaygın olan isimleri kullanıyorlardı.¹⁶

b- Osmanlı Mahkemeleri ve Ermeniler

Bursa'daki Ermenilerin komşuluk, alış-veriş gibi gündelik hayatın dışında Müslümanlarla çok yoğun bir şekilde ilişkili oldukları yerlerden en önemlisi mahkemelerdir. Zira Osmanlı Devleti'ndeki mahkemeler sadece anlaşmazlıkların çözüldüğü yer değil, mülk alım-satımı, nikah akdi, vakıf kurma gibi toplumu ilgilendiren hemen her

¹⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Yapı Kredi Yay, (Haz: Z. Kurşun, S. A. Kahraman, Y. Dağlı), İstanbul 1999, II, 11.

¹⁵ Çetin, Osman, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, s.26; Kaplanoğlu, Raif, *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi*, Bursa Ticaret Borsası Kültür Yayınları, İstanbul 1996, s. 33.

¹⁶ Kepecioğlu, age., II, 41.

konuda yapılan işlemlerin tescil edildiği makamlardı. Bu nedenle Ermeniler gerek kültürel etkileşim, gerekse kendi menfaatlerine uygun olması nedeniyle zorunlu olmadıkları halde bazı konularda Müslümanlar gibi, başında kadının bulunduğu mahkemeye başvurmayı ve İslâm hukukuna göre muamele görmeyi benimsemişlerdi. Burada Ermenilerin hangi konularda ve hangi nedenlerle şer'î mahkemeyi tercih ettikleri üzerinde kısaca durmak faydalı olacaktır.

1- Evlenme-Boşanma ve Problemler

Bilindiği üzere diğer gayrimüslimlerde olduğu gibi Ermenilerin de özellikle evlenme, boşanma, miras, nafaka gibi aile hukukunu ilgilendiren meselelerini kendi din adamlarının nezaretinde ve kendi dinî hükümlerine göre çözüme imkanları vardı. Bununla birlikte hemen her konuda Osmanlı mahkemelerine başvurabiliyorlardı. Osmanlı mahkemelerine başvuran zimmilere İslâm hukuku kuralları uygulanmaktaydı. Şer'îye sicillerine baktığımızda gayrimüslim din adamlarının karşı çıkmalarına ve kendi cemaatleriyle ters düşmelerine rağmen bir kısmını Ermenilerin oluşturduğu binlerce zimminin başta evlenme, boşanma, nafaka ve miras gibi aile hukuku olmak üzere birçok konuda şer'î mahkemelere başvurdukları görülmektedir. Yukarıda da ifade edildiği üzere Ermenilerin şer'î mahkemelerde evlenme ve boşanmalarının nedenleri kültürel etkileşimin yanında İslâm hukukunda taraflara tanınan haklardan her iki tarafın da istifade etme arzularından kaynaklandığı söylenebilir. Zira şer'î mahkemede evlenen Ermeniler kiliseye ödediği vergiden daha az evlenme vergisi ödüyorlardı.¹⁷ Ayrıca, İslâm hukukuna göre, evlenme sırasında kadına verilmesi gereken mehir uygulamasından Ermeni kadınlar da faydalanmak istiyorlardı. Zira Hıristiyanlık ve Yahudilikte mehir uygulaması yoktu. Evlenmek için şer'î mahkemelerin tercih edilmesinin bir nedeni de her yerde metropolitliklerin olmamasıydı. Bu nedenle evlenmek için gereken iznin alınması uzun zaman alıyor ve bu iş masraflı bir iş haline geliyordu.¹⁸ Boşanma konusunda da benzer şeyler söylenebilir. Bilindiği üzere Kilise hukukuna göre boşanmak oldukça zordu. Bu nedenle Hıristiyanlar şer'î mahkemelere başvurarak İslâm hukukunun tanıdığı talâk ve

¹⁷ Kiliseye ödenen bu verginin miktarı evlenen şahsın birinci, ikinci veya üçüncü evliliğine göre değişmekteydi. Mesela 1633 yılına ait bir beratta piskoposlar, gayrimüslimler arasındaki evliliklerin birincisinden 80, ikincisinden 160 ve üçüncüsünden 240 akçe vergi almaktaydılar. Bkz. Gradeva, Rossitsa, "Orthodox Christians in the Kadı Courts: The Practice of the Sofia Sheriat Court, Seventeenth Century", *Islamic Law and Society*, E.J.Brill, Leiden 1997, vol. 4, no. 1, s. 58. Ercan, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Turhan Kitabevi, Ankara 2001, s. 206.

¹⁸ Gradeva, agm., s. 58.

muhâla'a gibi boşanma kolaylıklarından faydalanıyorlardı. Boşandıktan sonra yeniden evlenmeyi kolaylaştırmak ve çocuklar için gerekli olan nafakayı temin etmek de şer'î mahkemelerin tercih edilmiş nedenleri arasındadır.¹⁹

Ermenilerin birçok konuda Osmanlı mahkemelerini tercih etmeleri nedeniyle onların ailevi problemlerini Şer'iyye sicillerinden takip etmek mümkündür. Ermenilerle ilgili kayıtlarda evlenme sırasında yaşanan problemler, boşanma sebepleri, boşanma sonrasında nafaka ve çocukların bakımı gibi sorunları görmek mümkündür. Örneğin 1758 yılında Bedreddin Mahallesi'nde ikamet eden Karabet adlı zimmi mahkemeye başvurarak üç yıl önce evleneceği sırada Ermeni taifesinin karabaşı vekili olan diğer Karabet'in "evleneceğin kızın nikahı sana caiz değildir" diyerek bahane ile kendisinden haksız olarak yüz yirmi kuruş aldığını, bundan önce söz konusu parayı geri istediğinde aralarında anlaşmazlık çıktığını, aracılardan tavassutuyla elli kuruşa sulh olduklarını belirtmiştir.²⁰

Ermenilerin evlenme konusunda yaşadıkları problemlerin başında birden fazla evlilik yapmak isteyenlerin durumu gelmektedir. Hıristiyanlıkta birden fazla evlilik yoktur. Ancak dini hükümlerinin aksine birden çok evlilik yapan Ermeniler vardı. Birden çok evlilik yapmak isteyen Ermeniler nikah akitlerini genellikle imamlara yaptırmaktaydılar. Bu şekilde çok evlilik yapanların artması ve evlilik konusunda ortaya çıkan başka problemlerin de çözülmesi için Ermeni Patriği Zakarya Divan-ı Hümayun'a bir dilekçe vermişti. Bu dilekçe üzerine 1792 yılında Padişah III. Selim tarafından değişik şehirlerin kadılarına bir ferman göndermiştir. Fermana baktığımızda patriğin dilekçesinde yer alan şikayet ve talepleri şöyle özetlenebilir. *"Patriğimin yönetimine dahil şehir, kaza ve köylerde ikâmet eden Ermenilerin nikah akitlerinin dinlerine göre patrik tarafından veya patriğin tayin ettiği vekiller tarafından yapılacağı, dışarıdan kimsenin müdahale etmemesi gerektiği konusunda daha önce Osmanlı Devleti padişahlarından I. Murad bir berat vermişti. Ancak söz konusu beratın yenilenmemesi nedeniyle gayrimüslimlerin nikah işlemlerinde bazı problemler çıkmaya başladı. Bu problemler arasında şunlar zikredilebilir: Gayrimüslimlerin evlenme akitlerini bu konuda yetkisi olmayan bazı şahıslar yapmaktadır. Bunun sonucu olarak Hıristiyanlık dinine göre yasak olan bazı evlilik akitleri gerçekleşmektedir. Zira evli olduğu halde ikinci veya üçüncü bir kadınla evlenmek isteyen bazı zimmiler kendi dini hükümlerimize aykırı olduğu halde bazı mahalle imamlarını kandırarak nikah akitlerini yaptırmaktadırlar. Zimmilerin*

¹⁹ Gayrimüslimlerin evlenme ve boşanma konusunda şer'î mahkemeleri tercih etmelerinin nedenleri için bkz: Gradeva, agm., s.62.

²⁰ B193/5a.

evlilik kayıtları imamlarda olmadığı için imamlar onların evli olup oldukların bilememekte ve onların isteklerini yerine getirmektedirler. Bu durum gün geçtikçe diğer gayrimüslimlere de sirayet etmektedir. Bunun sonucu olarak da birçok gayrimüslim dinlerinden uzaklaşmaya ve aralarında huzursuzluk artmaya başladı. Ayrıca onları kontrol etmek de iyice zorlaştı.” Fermanın devamında dilekçe nedeniyle kayıtlara bakıldığı, patriğin şikayetinde haklı olduğu ve isteklerinin karşılanması gerektiği şu sözlerle ifade edilmiştir: “...bundan sonra gayrimüslimlerin evlenme ve boşanmaları konusuna patrik veya tayin ettiği şahıslardan başka hiç kimse karışmayacaktır. Evli olduğu halde dinlerine aykırı olarak yeniden evlenmek isteyen gayrimüslimlere müsaade edilmeyecektir. Bu konuda mahalle imamları da çok dikkat edecekler ve gayrimüslimlerin nikahlarını kıymayacaklardır.”²¹

Zimmi statüsündeki Ermenilerin Osmanlı tebaası olmayanlarla evlenmeleri de sicillere yansıyan problemler arasındadır. Osmanlı Devleti, kendi tebaası olan gayrimüslimlerin özellikle Avrupalı olan ve “Efrenç taifesi” olarak nitelendirilen yabancılarla evlenmelerini yasaklamıştı. Bu yasağı Ermeni din adamları da desteklemekteydiler. Bütün bu yasaklara rağmen yabancılarla evlenenlerin var olduğu ilgili kayıtlardan anlaşılmaktadır. 1822 tarihinde Ermeni Patriği Bogos, Divan-ı Hümayun’a verdiği bir dilekçede Efrenç taifesine kız verip almanın daha önce yasaklanmasına rağmen Bursa’da ikamet eden Nikofos adlı şahsın kendi milletinden değil de, Efrenç taifesinden bir kızla evlenmek istediğini belirterek bunun birçok problemin çıkmasına zemin hazırladığını ifade etmiş ve Nikofos’un engellenmesini istemişti. Bunun üzerine kendisine bu tür evlilikleri yasaklayan bir ferman verilmişti.²²

2- Miras Taksimi

Bursa sicillerinden, Ermenilerin çok yoğun bir şekilde miras taksimimi kadıya yaptırdıkları ve bu konularda yaşadıkları problemleri şer’i mahkemede çözdükleri görülmektedir. Miras meselesinde varisler arasında sık sık anlaşmazlıklar yaşanmaktaydı. Kayıtlara göre bu konudaki davaların çoğunluğunu, varislerden birinin haksız olarak fazladan mal aldığı veya mirasın taksim edilmesi sırasında varislerden bazılarının paylaşılması gereken mallardan bir kısmını sakladıkları iddiaları oluşturmaktadır. Örneğin, Bursa’da Hocatayyib Mahalles’nde ikamet etmekte iken vefat eden Karabet veled-i Melkon’un mirası karısı Merre, erkek kardeşi Avanıs ve kız kardeşi Sofi’ye belli oranlarda intikal etmişti. Mirasın taksim edilmesinden

²¹ B80/102a

²² Fermana ayrıca Osmanlı tebaası olan gayrimüslimlerin yabancılarla birlikte oturmaları, evlerini kiraya vermeleri gibi günlük hayattaki ilişkileri de düzenlenmektedir. B358/61a.

sonra Avanis mahkemeye müracaat ederek Karabet'ten kendisine isabet eden hisseyi daha önce Merre'den aldığını ancak Merre'nin bin kuruşluk nakit parayı ve bir evi saklayarak taksim edilen mirasın dışında tuttuğunu, hakkını talep ettiğinde ise aralarında anlaşmazlık çıktığını iddia etmişti. Bunun üzerine aracılar devreye girmiş ve Merre'nin, seksen dört kuruş nakit, bir altın akrep saat, Misi Köyü'ndeki bir dönümlük bağda olan hisseyi ve yüz beş kuruşluk alacaklarının dörtte birini Avanis'a vermesiyle aralarında sulh gerçekleşmiştir. Bu belge içeriğinden de anlaşıldığı üzere Merre bir miktar malı sakladığını kabul etmiş ve saklanan malın yeniden taksim edilmesine razı olmuştur.²³

Gayrimüslimlerin miraslarıyla ilgili önemli bir konu da zimmi din adamlarının terekeleri meselesidir. Osmanlı tebaası olan zimmi din adamlarının ölümlerinden sonra miraslarının ne olacağı konusu değişik devirlerde farklı uygulamalara tabi tutulmuştur. Yavuz Sultan Selim tarafından Kudüs Ermeni patriğine verilen ve Kanuni Sultan Süleyman tarafından da yenilenen fermanlarda ruhban sınıfının miraslarının patrikliğe kalacağı,²⁴ XVII. yüzyıl ortalarında IV. Mehmet tarafından verilen bir beratta ise keşiş, papaz gibi ruhban sınıfından birinin vefat etmesi halinde geride bıraktığı mirasından beş bin akçeye kadar olan kısmı bağlı olduğu patrikliğe, beş bin akçeden fazla kısmı ise devlet hazinesine intikal edeceği belirtilmiştir.²⁵

XVIII ve XIX. yüzyıllara ait beratlarda ise zimmi din adamlarının terekelerinin tamamının bağlı oldukları patrikhane veya hahamhaneye intikal edeceği belirtilmiştir. 1755 yılında Bursa bölgesi metropolitliği için yenilenen bir beratta da ölen din adamlarına ait menkul ve gayrimenkul mallara kendi cemaat yetkililerinin dışında hiç kimsenin müdahale etmemesi istenmiştir.²⁶ Nitekim 1169/1756 yılına ait bir tereke kaydında Ermeni Karabaşlarından Kivrik(?) veled-i Avasıb adlı rahib'in Bursa'da ölmesi üzerine terekasının patrikhaneye devredilmesi için Ermeni patriği Agop tarafından Evseb(?) ve Manol adlı papazların vekil olarak görevlendirildiği, vekillerin talebi üzerine adı geçen rahibin toplam 60.538

²³ Balcı, Hacer, *B171/347 Nolu Bursa Mahkeme Sicili*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Bursa 2000, s. 79.

²⁴ Bozkurt, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu(1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, s.15; Ercan, age., s. 207.

²⁵ Ercan, age., s. 208.

²⁶ B79/95a

akçelik terekisinin tespit edilerek kendilerine teslim edildiği belirtilmiştir.²⁷

c- Dini Hürriyet

Bursa'daki Ermeniler din ve vicdan hürriyeti bakımından tam bir serbestlik içindeydiler. Bilindiği üzere İstanbul'un fethinden sonra gayrimüslimler Millet sistemine göre tasnif edilmiş, bu kapsamda ayrı bir millet olarak kabul edilen Ermeniler için 1461 yılında bir patrikhane kurulmuş ve söz konusu millete patrik olarak Bursa Metropoliti Ovakim tayin edilmişti. Rum patrikhanesine verilen hakların aynısı Ermeni Patrikhanesi'ne de tanınmıştı. Bu tarihten sonra Ermeni patrikliğine bağlı olarak Bursa ve civarında yaşayan Ermeni cemaatten sorumlu bir metropolit vardı. Bursa'daki Ermeni din adamlarının tayin ve azilleri Ermeni patrikliğince yapılmakta ve padişah tarafından onaylanmaktaydı. Bursa'daki Ermeni din adamlarından bazılarının değişik sebeplerden dolayı görevden alındıkları anlaşılmaktadır. Din adamlarının görevden alınmalarıyla ilgili kayıtlara bakıldığında, azledilmeleri ve cezalandırılmalarına sebep olan davranışlar arasında, idareleri altında olan cemaatle iyi anlaşamamaları,²⁸ yaşlılık veya hastalık sebebiyle görevlerini yapamaz durumda olmaları, dinlerine muhalif hareketlerde bulunmaları ve görev yerlerine gitmemeleri gibi sebepler yer almaktadır. Nitekim 1773 yılında Ermeni patriği Kirkor Divan'a müracaat ederek Bursa bölgesinin murahhasası olan Samuel(?) adlı rahibin yaşlı ve hasta olduğundan dolayı murahhasalık işlerini yerine getiremediği ve reayanın âyinlerini idare edebilecek gücünün olmadığı gerekçesiyle görevden el çektirilerek yerine Artin adlı rahibin atanmasını talep etmiştir.²⁹

Osmanlı toplumunda zimmilerin zorla müslümanlaştırılması yasaktı. Zaman zaman bireysel bazı zorlamalar olsa da devlet eliyle planlı bir şekilde İslamlaştırma uygulaması yapılmamıştır. Bununla birlikte gayrimüslimlerim ihtida etmeleri teşvik edilmiştir. Ayrıca kendi rızalarıyla Müslüman olan gayrimüslimlere yardım edilmiş ve eski dindaşlarının baskılarından kurtarılmaya çalışılmıştır. Bursa'daki zimmiler arasında zorla Müslümanlaştırılan birine rastlanılmamakla birlikte kendi rızalarıyla İslâmı kabul edenlerin varlığı da bir gerçektir. Bunlar arasında önemli miktarda Ermeni de bulunmaktadır. Nitekim Osman Çetin'in 1472-1909 yılları arasında Bursa'da ihtida edenlerle ilgili yaptığı çalışmada bu dönemde

²⁷ B174/58b.

²⁸ C21/35b.

²⁹ B203/29b.

Müslüman olduğu tespit edilen toplam 439 kişiden 145'inin (% 33) Ermeni olduğu görülmektedir.³⁰

d-Ermeni Mabetleri

Fetihten sonra Bursa'ya gelen Ermeniler için bir kilise yapılmıştı. Bu kilisenin varlığı Osmanlı Devleti'nin sona ermesine kadar devam etmiştir. Bursa'daki Ermeni kilisesi sayısı hakkında değişik zamanlarda şehri ziyaret eden seyyahların eserlerinde de paralellik bulunmaktadır. Nitekim XVII. asrın başlarında Bursa'da bulunan Polonyalı Simeon,³¹ aynı yüzyılın sonlarına doğru Bursa'yla ilgili bilgi veren John Covel,³² XVIII. yüzyılın başlarında Bursa'da bulunan Tournefort,³³ bu yüzyılın ortalarında Bursa'da bulunan Carsten Niebuhr³⁴ gibi seyyahlar Bursa'da bir Ermeni kilisesi olduğunu belirtmektedirler. 1840'ların Bursa'sıyla ilgili bilgi veren Poujoulat ise Ermenilere ait iki kilisenin varlığından bahsetmektedir.³⁵

XVIII. yüzyılda Setbaşı Mahallesi'nde bir kiliseye sahip olan Ermenilerin XIX. yüzyılda kilise sayısını ikiye çıkardıkları görülmektedir. Ermenilerin ikinci kiliseleri daha önce Ermenilere ait olup kullanılmayan bir binanın 1831 yılında ayrı bir millet olarak kabul edilen Katolik Ermenileri için tahsis edilmesiyle oluşmuştur. Nitekim Bursa'daki Katoliklerin Divan'a müracaat ederek daha önce kilise olarak kullanılmayan ve harap olan bir yerin tamir edilerek mabet olarak kullanma istekleri kabul edilmiştir.³⁶

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde ki gayrimüslimlerin yeni mabet inşa etmelerine pek izin verilmezken kullanmalarına izin verilen kiliselerin zamanla eskimesi ve yıkılması halinde tamir etmelerine müsaade edilmiştir. Şer'iyye Sicilleri'nden, Bursa'daki Ermenilerin de zaman zaman kiliselerini tamir ettirdikleri görülmektedir.

Gerekli izni aldıktan sonra mabetlerini tamir ettirebilen Bursa Ermenileri çoğunlukla bu işi sorunsuz olarak hallederlerken³⁷ zaman zaman Müslümanlarla ihtilaf yaşadıkları da oluyordu. Zira bu tür mabetlerin tamiri sırasında bazı Müslümanların bu işi engellemeye çalıştıkları veya yanlış anlama ya da tahrikler sonucunda kiliselere

³⁰ Çetin, age, s.45.

³¹ Simeon, age., s.40.

³² Lowry, age., s.34.

³³ Lowry, age., s.36.

³⁴ Akdemir, Rıza, "Carsten Niebuhr ve Seyahatnamesi", *Milli Kültür*, sy.64, s.100.

³⁵ Günaydın, N.-Kaplanoğlu, R., *Seyahatnamelerde Bursa*, B.T.B. yayınları. Bursa 2000, s.107.

³⁶ B347/9a.

³⁷ B242/59b

zarar verdikleri de görülmektedir. Ancak, böyle durumlarda devlet, konuyu araştırır ve araştırma sonucunda eğer zimmilerin kilise tamirini yetkili makamlardan aldıkları izin dahilinde gerçekleştirdikleri anlaşılırsa kendilerine yapılan tacizi engeller, hatta haksız olarak müdahale eden ve karışıklığa sebep olan sorumlular Müslüman dahi olsalar cezalandırıldı. Nitekim Bursa’da bu meseleye örnek olabilecek bir olay yaşanmıştı.

XVIII. asrın sonlarında Divan-ı Hümayun’a müracaat eden Bursa Ermenileri, eskiden beri kendilerine ait olan kilisenin, içinde ibadet edilemeyecek kadar harap olduğunu belirterek tamir edilmesi için izin isterler. Bu talep üzerine bazı şartlar dahilinde kendilerine izin verilir. Gerekli izni alan Ermeniler kiliselerini tamir etmeye başlarlar. Ancak tamir bitmek üzere iken bin civarında Müslüman kadın ve elli civarında erkek hücum ederek kiliseyle birlikte etrafında bulunan birkaç Ermeninin evini yakarlar ve bazı Ermenileri de yaralarlar.³⁸

Olay sonrasında Bursa eski naibi tarafından merkeze gönderilen mektupta kadınların bu işi kendiliğinden yapmadıkları, Müderris Nizamzade Nizameddin ve eimmeden Cabizade Mustafa ve sair yardımcılarının tamir sırasında rüşvet istedikleri, ancak kendilerine rüşvetin verilmemesi sebebiyle kadınları tahrik ettikleri, bu tahrik sonucunda da kadınların bu işe kalkıştıkları bildirilmiştir.³⁹ Başka bir mektupta ise eski naib ve ayanın rüşvet aldıkları, bundan dolayı kilisenin aslına uygun olmayan bir şekilde yapılmasına göz yumdukları için çoğu kadınlardan oluşan bir grubun kiliseye hücum ettikleri belirtilmiştir.

Bu konuda bir başka iddia da şöyledir. Ermenilerin, tamir ettikleri kiliseyi eski şeklinden farklı olarak altı kubbeli bir camiye benzetmeleri Müslümanlar arasında huzursuzluğa neden olmuştu. Nisan ayında Bursa’ya yağmur yağmamasını da bu konu nedeniyle Allah’ın Bursalıları cezalandırdığı şeklinde değerlendirilmişti. Bunun üzerine Bursalı kadınlar, madem bu işi erkeler halletmiyor bari biz gereğini yapalım diyerek kiliseye hücum etmişlerdi.⁴⁰

³⁸ “...kenise-i merkûmenin ta’mirine şurû‘ olunub tekmîli karîb oldukda bin nefer mikdârı nisvân tâifesi cem’ ve kırk elli nefer eşkıya zümresiyle kenise-i mezkûre hücum ve amelesini perişân ve keniseyi hedm ve enkâzını ve ittisâlinde kâin bir iki re’âya hânesini ihrâk etmiş oldukları...” B251/3a.

³⁹ “...ve tâife-i nisvân hod-be-hod cür’et eylemediklerini ve müderrisinden Nizâmzâde Nizâmeddin ve eimmeden Câbizâde Mustafa ve sâir ‘avanelerinin ta’lîmi ile cesâret etmiş oldukları Bursa nâib-i sâbıkın mukaddemce vârid olan i’lâmında ve ahâlinin mahzarlarında tahrîr ve inhâ....” B251/56b.

⁴⁰ Kepecioğlu, age., II, 359.

İddiaların birbirinden farklı olmaları sebebiyle olayın gerçek nedeninin araştırılması için İstanbul'dan bir mübaşir gönderildi. Mübaşirin gerekli incelemeyi yapmasından sonra eski naib ile a'yan Es'ad Efendi'nin kilise tamiriyle ilgili verilen izni kendi aralarında inceledikleri, lakin halka haber vermedikleri, bu sebeple izinden haberleri olmayan insanların, yetkililerin rüşvet almalarından dolayı kilisenin izinsiz olarak yapılmasına müsaade ettiklerini düşünerek olay çıkardıkları anlaşıldı.⁴¹ Neticede kilisenin eski hâli üzere yeniden yapılmasına, ihmalleri veya kasıtlı hareketleri dolayısıyla olayla ilgili olan kişilerden eski naibin görevden alınmasına, ayanın hiçbir yere ayrılmadan bir müddet çiftliğinde ikamet etmesine, Müderris Nizamzade Nizameddin ve İmam Cabizade Mustafa ve Deli Molla'nın sürgün edilmelerine, Ermenilerden Bolulu Ohanes, Çingâne oğlu Avadın(?), Arab oğlu Bedros ve Kuyumcu Hocahayız(?)'ın da uzak bir yere sürgün edilmelerine karar verildi.⁴²

Ermenilerin haklarının korunmasında devlet idarecilerinin oldukça hassas davrandıkları anlaşılmaktadır. Nitekim yukarıda anlatılan olayla ilgili olarak Bursa'ya gönderilen müfettişin güvenilir birisi olmasına dikkat edilmiş ve adı geçen mübaşirin özellikleri belirtilirken "...*taraf-ı devlet-i 'aliyyemden müstakîm ve dindâr ve 'a'ff ve perhîzkâr ve bu vecihle dirâyet ve diyâneti bedîdâr birisine mahsûs mübâşir ta'yîn ve irsâliyle hakikat-i hâlin tahkiki lâzimedden...*" ifadeleri kullanılmıştır.⁴³ Diğer taraftan mübaşire, olayı çok dikkatli incelemesi ve eğer bu konuda her hangi bir yanlışlığı olursa en ağır şekilde cezalandırılacağı da hatırlatılmıştır.⁴⁴

⁴¹ "...ba'dehü keyfiyeti sirran ve 'alenen tefahhus ve taharrî olundukda kenise-yi merkümenin ta'mirine dâir mukaddemâ hâvi olan emr-i 'ali şâni nâib-i sâbık ile mevâliden olan a'yân-ı belde Es'ad Efendi ve mütesellim fakat beyinlerinde kırâ'at edüb sâir ahâliye işâ'at etmediklerinden hâlât-ı mezkûre tekevün etmiş idüğü tahkik olunub..." B251/56b.

⁴² B251/56b.

⁴³ B251/3a.

⁴⁴ "...sen ki mübâşir-i mûmâ ileyhsin senden sadâkat ve istikâmet ve rüşd ü ru'yet ve mevlâyla ve akrânın beynden bilâ intihâb bu husûsa me'mûr kılınmakla muktezâ-yı me'mûriyetin ve dirâyet ve elzime-i sadâkat ve istikâmetin oluna madde-i mezkûreyi sırren ve 'alenen erbâb-ı vukûf ve vutûfdan etrâfıyla suâl ve tahkik ve bir gûna irâs-ı şübhe edecek halet kalmamak vechile keyfiyeti 'alâ vukû'ihî sen dahi Der-'aliyyeme tahrîr ve inhâya müsâra'at ve hâtır ve gönüle ri'âyet ve tam'î hamemi ve ragbetle ve gereği gibi tahrîr ve tahkik de rehâvet ile vâki'in hilâfını kaleme almak ve aldırmaq ihtimâlin olur ise 'özü-i 'illetin karin-i kabul olmayub eşedd-i te'dîbî ile sâire ibret kılınacağıın muhakkak ve mukarrerdir ona göre sâdikâne ve müstakîmâne ifâ-yı muktezâ-yı mübâşeret ve me'mûriyetle ziyâde dikkat ve ikdâm ve selâmet-i hâlini istihsâl-ı sa'y-ı mâ-lâ-kelem eylemek bâbında fermân-ı 'alışânım sâdir olmuştur..." B251/3a.

e-Ermeni Okulları

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin eğitim-öğretim hakları korunmuş ve bu konuda Müslüman-gayrimüslim ayrımı yapılmamıştır.⁴⁵ XIX. asra kadar gayrimüslimlerin eğitim-öğretimi çoğunlukla mabetlerinde veya mabetlerine bağlı olarak kurulan mekteplerinde yapılmaktaydı. Her cemaatin kendilerine ait havra, kilise ve benzeri mabetlerinin yanında bunlara bağlı mektepleri vardı.⁴⁶ Din adamlarının idaresi altında olan mekteplerin giderleri kilise ve havralarda olduğu gibi cemaat mensuplarının vasiyet ve bağışları gibi gelirlerle karşılanmaktaydı.⁴⁷

XIX. asırdan itibaren diğer şehirlerde olduğu gibi Bursa'da da azınlık okulları açılmaya başladı. 1325 yılı salnamesine göre 1907 yılında Hüdavendigâr Livası'nda⁴⁸ 24.765 öğrencinin eğitim-öğretim gördüğü 212 gayrimüslim okulu vardı.⁴⁹ Bunlardan dördü Katolik Ermenilerin olmak üzere 41'i Ermenilere aittir. Aynı yılda vilayette 125.245 talebenin öğrenim gördüğü 2.878 Müslüman okulu okul vardı.⁵⁰

f-Ermeni Vakıfları

Osmanlı toplumunda vakıf kurma yoluyla hayır hasenatta bulunmanın çok yaygın olduğu bilinen bir gerçektir. Asırlarca Müslümanlarla iç içe yaşayan Ermenilerin de bu uygulamadan etkilenmemeleri düşünülemez. Bursa'daki Ermenilerin de kilise fukarası adı altında fakir rahiplere veya değişik mahallelerde oturan ihtiyaç sahibi kişilerin hizmetine sunulmak üzere mülklerini vakfettikleri görülmektedir. 1788 yılında Hocamehmedkaramani Mahallesi sakinlerinden Sefer Oğlu Manas Veled-i Filboz adlı zimmi,

⁴⁵ Vahapoğlu, V. Hidayet, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, M.E.B.Yayımları, İstanbul 1997, s.80.

⁴⁶ Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetim*, Risale Basın Yayınları, İstanbul 1996, s. 168; Vahapoğlu, age., s. 80 .

⁴⁷ B328/71a.

⁴⁸ Hüdavendigâr Vilayeti Merkez (Bursa, Mudanya, Gemlik, Pazarköy, Mihaliç, Kirmasti, Atranos Kazaları), Ertuğrul (Bilecik, Söğüt, Yenişehir, İnegöl Kazaları), Kütahya (Kütahya, Eskişehir, Simav, Uşak, Gediz Kazaları), Karahisar (Karahisar, Sandıklı, Aziziye, Bolvadin), ve Karesi (Balıkesir, Bandırma, Erdek, Gönen, Burhaniye, Sındırgı, Edremit, Ayvalık, Balya Kazaları) sancaklarından oluşmaktadır. Bk: *Hüdavendigâr Vilayeti Salname-i Resmisi, 1325*, Matbaa-i Vilayet, Bursa 1325, s. 333.

⁴⁹ *Hüdavendigâr Vilayeti Salname-i Resmisi, 1325*, Matbaa-i Vilayet, Bursa 1325, s. 339.

⁵⁰ *Hüdavendigâr Vilayeti Salname-i Resmisi, 1325*, Matbaa-i Vilayet, Bursa 1325, s. 333.

farklı mahallelerde bulunan mülklerini Ermeni fukarası için vakfetmiştir.⁵¹

g-Meyhaneler

Bursa'da öteden beri gayrimüslimler tarafından açılan ve işletilen meyhaneler mevcuttu. Bu meyhanelerin önemli bir kısmı Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları Setbaşı bölgesindeydi. Meyhanelerin camilere yakın olması ve şarap içen zimmilerin Müslümanları rahatsız etmeleri zaman zaman buraların kapatılmasına neden oluyordu. 1573 yılında Bursa'ya gönderilen bir fermanda Setbaşı'ndaki meyhanelerin kapatılması istenmiştir. Meyhanelerin kapatılma gerekçesi ise buralara giden zimmilerin Setbaşı Mescidi'ne giden Müslümanları rahatsız etmeleri, hatta müezzin, ezan okumak için minareye çıktığında meyhanedeki zimmilerden bazılarının kadeh kaldırarak ona göstermeleriydi.⁵² Benzer sebeplerle başka şekilde başka meyhanelerin de kapatılmasıyla ilgili emirler vardır. Hatta, şikayet konusu olan meyhanelerin yasağa uymayarak faaliyetlerine devam etmeye çalışması nedeniyle şehirdeki meyhanelerin tamamen kapatılmaları için 1575 yılında Bursa kadısına bir ferman gönderilmişti.⁵³

B-EKONOMİK HAYATTA ERMENİLER

İktisadî hayatın içinde yer almak isteyenlerin hangi aşamalardan geçerek meslek sahibi olacakları, nasıl işyeri açabilecekleri ve ne tür eşyanın imalatını yapabilecekleri nizamnamelerle belirlenmişti. Bu nizamnamelere göre oluşturulan esnaf teşkilatı içinde Müslümanlarla birlikte Yahudi ve Hıristiyanlar da bulunmaktaydı. Hıristiyanların önemli bir kısmını Ermeniler oluşturuyordu. Başka bir ifadeyle Osmanlı toplumunda herkes, herhangi bir ayırım yapılmadan bağlı oldukları esnaf teşkilatının kurallarına göre hareket etmek zorundaydı. Bu kurallara uyan Ermenilerin ticaret hayatlarını kısıtlayan herhangi bir uygulama yoktu.

a-Meslekler

Gayrimüslimler arasında farklı meslek erbabı bulunmaktaydı. Osmanlı döneminde Bursa'daki Ermenilerin tamamının hangi meslek erbabından olduğunu tespit etme imkanımız olmasa da bu konuda fikir sahibi olabileceğimiz bazı belgeler bulunmaktadır. Örneğin, 1797 yılında Bursa'daki gayrimüslimlerin kendi bağlarında

⁵¹ B234/24a.

⁵² Kepecioğlu, age., III, 339.

⁵³ Dağhoğlu, Hikmet Tarhan, *On Altıncı Asırda Bursa (1558-1589)*, Bursa Vilayet Matbaası 1940, s. 79.

yetiştirdikleri üzümde elde ettikleri alkollü içecekler (hamr ve arak) için ne kadar vergi ödemeleri gerektiğini belirten ve Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler olmak üzere üç ayrı başlık altında tasnif edilen bir liste hazırlanmıştı. 233 Ermeni, 215 Rum ve 34 Yahudi olmak üzere toplam 479 kişinin kayıtlı olduğu listede 90 Ermeni, 107 Rum ve 10 Yahudinin ismiyle birlikte mesleği de belirtilmişti. Söz konusu listeye göre farklı milletlere mensup zimmi esnafın hangi iş kollarında yoğunlaştığını aşağıdaki tabloda daha iyi görülecektir.

Meslekler	Ermeni	Rum	Yahudi	Toplam	Meslekler	Ermeni	Rum	Yahudi	Toplam
Ađaççı	1	1	-	2	Hamamcı	-	2	1	3
Arabacı	-	5	-	5	İplikçi	5	4	-	9
Bakırcı	1	2	-	3	Kalpakçı	-	3	-	3
Bakkal	-	6	-	6	Kantarçı	1	1	-	2
Basmacı	4	-	-	4	Katırcı	-	1	-	1
Berber	1	-	-	1	Kavukçu	2	-	-	2
Bezirgan	-	1	-	1	Kazzaz	-	-	1	1
Bezzaz	7	-	-	7	Keseci	1	-	-	1
Bitpazarı esnafı	3	-	-	3	Kilebdancı	1	-	-	1
Boyacı	2	7	4	13	Kutnicu	2	19	-	21
Bukağıcı	1	-	-	1	Kuyumcu	7	10	-	17
Çakıcı	2	-	-	2	Kürkçü	10	11	-	21
Çeşmeci	-	3	-	3	Nalbant	1	-	-	1
Çilingir	8	-	-	8	Pabuççu	2	-	-	2
Çizmeci	1	3	-	4	Saatçi	1	-	-	1
Çömlekçi	-	1	-	1	Sarraı	-	-	1	1
Çubukçu	1	-	-	1	Sıvacı	1	-	-	1
Deđirmenci	-	2	-	2	Simsar	-	-	1	1
Dellal	1	-	-	1	Şerbetçi	-	-	1	1
Dođramacı	2	-	-	2	Tabip	1	-	-	1
Duhancı	1	-	1	2	Terzi	10	17	-	27
Dülger	-	2	-	2	Tezgahtar	1	-	-	1
Ekmekçi	2	-	-	2	Yađcı	2	3	-	5
Enfiyeci	-	1	-	1	Yastıkçı	1	-	-	1
Fııcı	-	2	-	2	Yemenici	1	-	-	1
Hamal	1	-	-	1	Yumurtacı	1	-	-	1
Toplam						90	107	10	207

Tablo: Bursa'daki gayrimüslimlerim millet esasına göre yoğunlaştıkları iş alanları

Yukarıdaki tabloya bakıldığında Bursa'daki zimmilerin kuyumculuk, boyacılık, çilingirlik, kutnuculuk, bakkallık, terzilik ve kürkçülük alanlarında yoğunlaştıkları görülmektedir. Ermenilerin ise özellikle bezzazlık, iplikçilik, kürkçülük, terzilik, kuyumculuk ve çilingirlik mesleklerinde etkin oldukları anlaşılmaktadır.

Müslümanların XIX. yüzyılın başlarında Bursa ekonomisine hâkim idiler. 1827 yılında Bursa'daki esnaf sayısını ve ödemeleri gereken günlük vergi miktarlarını gösteren bir ihtisab vergisi listesi hazırlanmıştı. Bu listede esnafın mesleğinin yanında mensup olduğu din de belirtilmektedir. Bu listeye göre 1827 tarihi itibarıyla ihtisab vergisi ödemekle yükümlü olan toplam 4.567 kişiden 3.829'si (%83.84) Müslüman, 78'i Yahudi ve 660'si de Ermeni ve Rum olmak üzere toplam 738'i (%16.15) gayrimüslimlerden oluşmuştur.⁵⁴ Bu rakamlar dikkate alındığında, yukarıda da ifade edildiği üzere Bursa'nın iktisâdi hayatında Müslümanların, gayrimüslimlere göre çok belirgin bir üstünlüğe sahip oldukları görülmektedir. Tabii bunda Müslüman nüfusun fazlalığının da etkisinin olduğu dikkatten uzak tutulmamalıdır.

Bu liste ve başka belgelerden hareketle Bursa'da, diğer gayrimüslimlerle birlikte Ermenilerin de büyük ölçüde hayatın her alanıyla ilgili meslekleri icra ettikleri söylenebilir.

b-Gayrimüslimlere Has bir İş Kolu: Alkollü İçecek Üretimi

Müslümanların meşgul oldukları her mesleğe girme hakkına sahip olan Ermenilerin Müslümanlardan ayrı olarak yalnızca gayrimüslimlere has olan bazı iş kollarında da faaliyet gösterdikleri oluyordu. Meselâ, kendi bağlarında yetiştirdikleri üzümü işleyerek alkollü içecekler üretiyor,⁵⁵ bir kısmını kendi kullanımları için ayırıyor, geri kalanını satıyorlardı. Satmak için ayırdıklarından belli bir miktar vergi alınmaktaydı ki buna zecriye vergisi deniliyordu. İlgili kayıtlardan Bursa'daki gayrimüslimler arasında Ermenilerin diğerlerine nazaran daha çok alkollü içki ürettikleri görülmektedir. 1797 tarihli bir belgeye göre Bursa'da 230 Ermeni 33.638 kıyye,⁵⁶ 215 Rum 19.015 kıyye ve 34 Yahudi 4.533 kıyye olmak üzere 479

⁵⁴ B312/46a

⁵⁵ Alkollü içecek üretmek Müslümanlar için yasaktı. İslâm hukukuna göre Müslümanlarla gayrimüslimlerin ticari faaliyetlerdeki konumları alım satım konu olan metanın özelliğine göre değişmekteydi. Meselâ Müslümanların alkollü içkileri üretmeleri ve alıp satmaları yasaktı. Hatta bir gayrimüslim, Müslümanın şarabını rehin olarak aldıktan sonra şarap zayi olsa zimmi, Müslümanın zararını karşılamak zorunda değildi. Zira şarap Müslümanlar için mal olarak kabul edilmemekteydi. Ancak tam tersi bir durumda zimminin zararının karşılanması gerekirdi. Bkz: Molla Hüsrev, *Dürrü'l-Hükkâm fî Şerhi Gurari'l-Ahkâm*, Dersaadet ts., II, 252.

⁵⁶ 1 Kıyye = 1,282 kg.

gayrimüslim toplam 57.286 kıyve içki üretmişlerdir.⁵⁷ Bu rakamlar kendilerine ayırdıklarının dışında ticaret amaçlı olan içkinin miktarıdır. 479 kişilik liste aynı zamanda bu sayıdaki aileyi de ifade etmektedir. Dolayısıyla 1797 yılında Bursa'da en az 479 zimmi ailenin içki üretimiyle meşgul olduğunu söylemek mümkündür. Rakamlardan da görüldüğü üzere Ermeniler, Rum ve Yahudilerin toplamından çok daha fazla içki üretmişlerdir.

c-Kredi Problemleri ve Ermeni Avarız Vakıfları

Osmanlı esnafının en önemli kredi kaynağı bir tüzel kişi olarak kabul edilebilecek olan vakıflardı. Hangi amaçla kurulmuş olursa olsun vakıfların büyük çoğunluğu esnafa belirli şartlar dahilinde kredi vermekteydi. Hatta fakirlere yardım ve mabetlerin ihtiyaçlarının karşılanması gibi hayır işlerinin yanında, sadece esnafın kredi ihtiyacının giderilmesi amacıyla kurulan vakıflar da bulunmaktaydı. Genellikle her hangi bir esnaf birliğine mensup üyelerce kurulan bu tür vakıfların temel amacı bir miktar kâr karşılığında ihtiyaç sahibi esnafa yardım etmek ve gereken krediyi sağlamaktı. Esnafın bu tür vakıflardan yoğun bir şekilde kredi alarak iş yapmaya çalıştığı ilgili kayıtlardan anlaşılmaktadır.

İçinde Ermenilerin de yer aldığı gayrimüslim esnaf da, Müslümanlardan etkilenecek çoğunlukla kendi dindaşlarının sermaye ihtiyacını karşılamak için farklı adlar altında vakıflar kuruyorlardı. Bu amaçla Ermeniler tarafından kurulan vakıflardan bazıları şunlardır: Çilingir esnafı iaşesi için Ermeni Hıristiyanları vakfı,⁵⁸ Kökçü esnafı için Ermeni Hıristiyanları vakfı,⁵⁹ Kuyumcu esnafı için Hıristiyan kuyumcular vakfı,⁶⁰ Kürkçü esnafı mühimmatı için Hıristiyan kürkçüler vakfı.⁶¹

d-İş Anlaşmazlıkları

Yukarıda da ifade edildiği üzere Bursa'nın iktisadî hayatında yer alan esnafın bağlı oldukları nizamnameler vardı. Her meslek grubunun yapacağı işler nizamnamelerle belirlenmiştir. Bir esnaf grubunun başka bir gruba ait işleri yapmaya kalkışması gibi durumlar genellikle mahkemeye intikal ederdi. Sicillerde bu konularla ilgili çok sayıda dava kaydı bulunmaktadır.⁶² Nitekim bazı Müslüman debbağlar mahkemeye müracaat ederek kasap taifesinin kestiği hayvanların derilerinin alınıp işlenmesi kendilerine ait iken

⁵⁷ B266/104a.

⁵⁸ B195/67a.

⁵⁹ B199/56a.

⁶⁰ B195/53a.

⁶¹ B195/67a.

⁶² Kal'a, Ahmet, "Esnaf", *DİA*, XI, 427.

Yahudi ve Ermenilerden bazılarının da bu işi yapmaya çalıştıkları, bunun da kendilerini zor duruma düşürdüğünü iddia ederek durumun düzeltilmesini istemişlerdi. Konuyu inceleyen mahkeme Yahudi ve Ermenilerin bir daha söz konusu derileri almamaları yönünde karar vermiştir.⁶³

1843 yılında Avrupa'dan Bursa'ya gelen ticaret eşyasının alım satımı konusunda da Ermenilerle Yahudiler arasında bazı anlaşmazlıklar yaşanmıştı. Belgenin içeriğinden anlaşıldığı kadarıyla eskiden beri eşya alım satımı ve hurdacılıkla uğraşan Yahudiler yabancı tüccarı getirdiği eşyayı alıp satmak için dükkân kiralamışlardı. Bu duruma itiraz eden Ermeniler "...bu makûle emti'a-i ecnebiyyenin bey' u şirâsı kendilerine münhasır idüğünü iddiâ" ederek Yahudilere engel oluyordular. Ermenilerin itirazları dikkate alınarak söz konusu alım satımın Yahudiler tarafından icra edilmesine müsaade edilmemekteydi. Bu durum Yahudi yetkilileri tarafından Divan'a şikayet edilmişti. Bunun üzerine İstanbul'dan gelen bir emirnamede Yahudilerin de Avrupa'dan gelen emtiayı alıp satabilecekleri belirtilmişti.⁶⁴

e-Devlet İşlerinde Yer Alan Ermeniler

Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslimlerin Devletin değişik kademelerinde memurluk yapmalarının önünde bir engelin bulunmadığı, hatta birçok yüksek makamlarda görev aldıkları bilinen bir gerçektir. Bu tür memurluk görevlerinin dışında zaman zaman ihtiyaç duyulan bazı konularda da kabiliyetli olan gayrimüslimlerin istihdam edildikleri olurdu. Nitekim, Bursa kadısına gönderilen bir fermanın 1790'da Rusya ve Avusturya üzerine yapılacak bir sefer için hazırlanan donanma-yı hümayun gemilerinde istihdam edilmek için "gemi kullanmasına ve deniz fenninde mahir" olan Ermenilerden Balıkesir kazasından 12, Mihaliç'ten 15, Kirmastı Köyü'nden 2, Bandırma'dan 15, Yeniceköy'den 9, Cerrah Köyü'nden 6 nefer olmak üzere çok sayıda şahsın görevlendirildiği anlaşılmaktadır. Fermanın devamında ilgili şahısların her birine beşer kuruş aylıklarından başka pirinç, peksimet verileceği, üçer aylığının peşin ödeneceği, hizmette oldukları sürece aylıklarının devam edeceği, ayrıca kendilerine eza ve cefa olunmadan istihdam edilecekleri bilgisi de yer almaktadır.⁶⁵

f-Cizye ve Problemler

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerden cizye adı altında bir vergi alınmaktaydı. İslâm hukukuna göre Müslümanlar

⁶³ B239/1b.

⁶⁴ C22/18b.

⁶⁵ Kepecioğlu, age., Kütük, II, 41.

tarafından fethedilen topraklarda bulunan gayrimüslimler, zimmet antlaşmasını kabul ederek zimmi statüsüne geçerler ve belli bir miktar cizyeyi ödeme karşılığında eski topraklarında yaşama hakkına sahip olurlardı.⁶⁶ Gayrimüslimler, ödedikleri cizye karşılığında askerlikten muaf olmaktaydılar. Ayrıca zimmilerin can ve mal güvenlikleri de Müslüman idarecilerin sorumluluğundaydı. Hatta can güvenlikleri sağlanamayan zimmilerden cizye alınmamaktaydı.⁶⁷

Osmanlı Devleti'nde genellikle 14 ile 75 yaş arasındaki sağlıklı olan zimmi erkeklerden cizye alınmaktaydı.⁶⁸ Bununla birlikte bazı zamanlarda 12-13 yaşında olup da erginlik çağına ulaşmamış olanlardan cizyenin yarısı tahsil edilmekteydi.⁶⁹ Ancak gayrimüslimlerin bir kısmının zaman zaman cizye ödemekten kaçındıkları ve bunun için bazı yollara başvurdukları oluyordu. Bunların başında gerek sayım zamanında gerekse tahsil döneminde bazı cizye mükelleflerini saklamaları gelmekteydi. Nitekim 1639 tarihinde Bursa'daki Ermenilerin cizyelerini toplamakla görevli olan Mehmet, Divan-ı Hümayun'a başvurarak Bursa'daki Ermenilerin oniki-onüç yaşındaki çocuklarını saklayarak cizyelerini vermektan kaçındıklarını, ayrıca bülüğ çağına erişen gençleri ve bazı zimmileri de fakirdir diyerek aynı amaçla sakladıklarını şikayet ederek Ermeni din adamlarının ve ileri gelenlerinin mahkemeye celbedilerek uyarılmalarını, bir daha böyle yapmayacakları konusunda yemin ettirilmelerini istemişti. Bunun üzerine mukataa defterlerine bakılmış ve oniki-onüç yaşlarında olup bülüğ çağına erişmeyen çocuklardan cizyenin yarısının diğerlerinden ise tamamının alınacağı kuralı görülünce bu yönde uygulama yapılması için Bursa kadısına bir emir gönderilmişti.⁷⁰

İslâm hukuku gereği yaşlılar, kadınlar, çocuklar ve çalışamayacak durumda olan hasta ve sakatlardan cizye alınmamaktadır.⁷¹

⁶⁶ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-i İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul ts., IV, 98.

⁶⁷ Nitekim henüz İslâm'ın ilk dönemlerinde Halid b. Velid, Hirelilerle yaptığı antlaşmada her hangi bir saldırıda eğer onları himaye edemezse topladığı cizyeyi iade edeceğini taahhüt etmiştir. Ebu Ubeyde b. Cerrah da, Humus'u Bizans'a karşı koruyamayacağını anlayınca zimmet antlaşması gereği daha önce topladığı cizyeyi iade etmiştir. Zeydan, Abdül-Kerim, "İslam Hukukuna Göre Zimmiler", (çev. Hasan Güleç), *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir 1994, sy.VIII, s. 436; Erkal, Mehmet, "Cizye", *DİA*, VIII, 42.

⁶⁸ Nedkoff, Boris Christof, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye", (çev: Şinasi Altındağ) *Bellekten*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, VIII, 621.

⁶⁹ B8/234a.

⁷⁰ B8/234a.

⁷¹ Merginani, Ali b. Ebi Bekir, *el-Hidaye Şerhu Bidayeti'l-Mübtedi*, Mısır ts., II, 190; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkamu Ehl-i Zimme*, Beyrut 1983, I, 48 vd.; Becker, C.H., "Cizye", *İA*, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul 1977, III,200; "...ve cizyeye müstahak olmayan sabi ve zâhirü'l-ginâ olmayub pîr-i

Önceleri gayrimüslim din adamlarından da cizye alınmıyordu. Ancak 1691 yılından itibaren malüller dışındaki bütün zimmi din adamlarından cizye alınmaya başlanmıştır.⁷² Nitekim 1661 yılında Bursa'daki bazı Ermeni din adamlarının, daha önce kendilerinden cizye talep olunmamışken şimdi istendiğini padişaha şikayet etmeleri üzerine hazineye bulunan haraç muhasebesi defterlerine bakılmış ve Osmanlı sınırları içinde yaşayan papaz ve keşişlerden cizye alınmadığı kaydı görülünce Bursa'daki Ermeni din adamlarından da cizye alınmamasına karar verilmiştir.⁷³ Buna mukabil daha sonraki tarihlerde sicillerde yer alan kayıtlardan zimmi din adamlarından cizye alındığı görülmektedir.⁷⁴

g-Diğer Vergiler

Gayrimüslimler, cizyeden başka müslümanlarla birlikte değişik adlar altında toplanan avarız vergilerinden de sorumluydular. Önceleri savaş gibi olağanüstü durumlarda alınan avarız vergileri XVII. yüzyıldan sonra devlet hazinesine de gelir olması amacıyla düzenli olarak toplanan vergiler hâline gelmiştir.⁷⁵ XVIII. asrın değişik tarihlerindeki belgelere göre 906 avarız hanesine sahip olan Bursa ve köylerinden kürekçi ve nüzul vergileri bu hane sayısı üzerinden tahsil edilmekteydi.⁷⁶ Bursa'daki avarız vergileri Müslümanlarla birlikte Rum, Ermeni ve Yahudiler arasında paylaşılmaktaydı.

Avarız vergilerini ödemekte güçlük çekenler için avarız vakıfları kurulmaktaydı. Bu maksatla Bursa'daki Ermenilerin de avarız vakıflar kurdukları görülmektedir. Hacıiskender Mahallesi avarız ve nüzülü için Ermeni Hıristiyanları vakfı,⁷⁷ Hacıbaba Mahallesi avarızı ve nüzülü için Ermeni Hıristiyanları vakfı,⁷⁸ Hocamehmed Karamani Mahallesi avarız ve nüzülü için Ermeni Hıristiyanları vakfı⁷⁹ ve

fâni ve 'âmel-mânde olub bir vechle kâr u kesbe ihrârı olmayanları hılâf-ı şer'-i şerif cizye talep olunmaya..." B121/6b.

⁷² İnalçık, Halil, "Cizye", *DİA*, VIII, 46.

⁷³ Kepecioğlu, age., II, 43.

⁷⁴ B168/61a.

⁷⁵ Sarıcaoğlu, M.Esat, *Malî Tarih Açısından Osmanlı Devletinde Merkez Taşra İlişkileri (II. Mahmut Döneminde Edirne Örneği)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001. s. 94; Avarız vergisi, şehirler ve buralara bağlı nahiye ve köylerde herhangi bir gayr-i menkulü tasarruf edenlerin sayısına göre tespit edilmektedir. Her bölgede belli miktardaki gerçek hanelerden birer avarız hanesi oluşturulur ve vergi bu avarız haneleri sayısı üzerinden alınırdı. Bkz: Sahillioğlu, Halil, "Avâriz", *DİA*, IV, 108.

⁷⁶ "Medîne-i Bursa Kazâsı'nın dokuz yüz altı ve bir rub' bedel-i nüzul hânesi olub..." B123/48b.

⁷⁷ B199/35b; B201/121b.

⁷⁸ B250/17b.

⁷⁹ B199/4a; B202/23b.

Hocatayyib Mahallesi avarızı ve nüzulü için Ermeni Hıristiyanları vakfi⁸⁰ bunlar arsındadır.

Gayrimüslimlerin ödemekle yükümlü oldukları bir vergi de Zecriye vergisidir. Daha önce de belirtildiği üzere zecriye, alkollü içeceklerden alınan vergi için kullanılan bir ifadedir.⁸¹ Bursa'daki Ermeniler, ürettikleri alkolden kendi kullarılarına tahsis ettikleri kısım için vergi ödemezler iken satmak amacıyla ayırdıkları için vergi ödemekle yükümlüydüler.

Gayrimüslimlerin, merkezî idarece takdir edilen örfî vergilerin dışında şehirler adına yerel idareciler tarafından yapılan harcamalara da katılma yükümlülükleri vardı. Bu tür giderler de millet esasına göre şehirde yaşayan Müslümanlar, Yahudiler, Rumlar ve Ermeniler arasında nüfus oranlarına göre taksim edilmekteydi. Bursa'da gerçekleşen harcamalardan gayrimüslimlere isabet eden kısım, kırkını Rumlar, ellisini Ermeniler ve ondördünü Yahudiler ödemek üzere yüz dört hisseye ayrılmıştı. Bu oranlar zaman zaman gayrimüslimler arasında anlaşmazlıkların çıkmasına neden olmaktadır. 1806 yılında Bursa'daki Rumlar Divan-ı Hümayun'a başvurarak birkaç seneden beri vuku bulan yangınlar sebebiyle dükkânlarının içindeki eşyayla birlikte yandığını, bu nedenle kendilerine isabet eden kırk hisselik vergiyi ödemeye güçlerinin kalmadığını, kendilerinden bir miktar indirim yapılmazsa çok zor durumda kalacaklarını ve vatanlarını terk edeceklerini bildirdikten sonra yapılacak bu tenzilatın Ermenilere yüklenmesini istemişlerdi. Bu talep üzerine Ermenilerin temsilcileri mahkemeye çağrılarak durum kendilerine anlatılmış, ancak Ermeniler, seksen seneden beri masrafların bu şekilde ödendiği ve daha önce birbirlerinden böyle bir talepte bulunmadıkları, böyle bir şeyin olmasının nizamlarına aykırı olacağı, bu nedenle aralarında anlaşmazlıkların zuhur edeceği, üstelik Yahudilerin dışında kalan hisselerin Rumlar ve Ermeniler arasında eşit seviyede taksim edilmesi gerekirken kendilerinin elli Rumların ise kırk hisseyi ödedikleri, Rumların isteklerinin millet nizamına aykırı olduğu, ayrıca yangın sebebiyle zor duruma düştikleri iddialarının tamamen yalan olduğunu ileri sürerek Rumların isteğini kabul etmemişlerdir. Yapılan incelemeden sonra Rumların iddialarının yersiz olduğu anlaşmış ve vergi oranlarının eskiden nasıl ise aynı şekilde cemaatler üzerine tevzi edilmesi hakkında Bursa kadısına bir ferman gönderilmiştir.⁸²

⁸⁰ B195/67a.

⁸¹ Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, III, 649.

⁸² B303/70b.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin ilk yıllarından beri Bursa'da ikamet etmeye başlayan ve zamanla kalabalıklaşan Ermeniler, tarih boyunca şehrin sosyal ve ekonomik hayatının her alanında yer alarak Müslümanlarla ilişkilerini en üst seviyede devam ettirmişlerdir. Bunda hiç şüphesiz, kanunların uygulanması bakımından din ve ırk ayrımı yapmayan idarecilerle Bursa toplumunun büyük çoğunluğunu oluşturan Müslümanların hoşgörülü yaklaşımları önemli bir etken olmuştur. Nitekim Sicillere bakıldığında, Müslümanlarla Ermeniler arasında dava konusu olan anlaşmazlıklarda ırk ve din ayrımı yapılmadan, cari olan hukukun dışına çıkılmadan, adalet prensipleri içerisinde hareket edildiği ve hakkın hak sahibine teslim edilmesi anlayışı gereği birçok davada Ermenilerin lehine karar verildiği görülmektedir.

Bursa'daki Ermenilerin Müslümanlarla olan problemlerinin, kendi dindaşları ve Yahudilerle olanlardan daha az olduğunu söylemek mümkündür. Zira özellikle XVIII. asırdan sonra Ermenilere yönelik Katolikleştirme faaliyetlerinin Ermeniler arasında büyük huzursuzluklara neden olduğu, aynı şekilde Bursa'da pek olmasa da başka şehirlerde olduğu anlaşılan Yahudilere yönelik "kan isnadı" sebebiyle Ermenilerle Yahudiler arasındaki anlaşmazlıkların zaman zaman had safhaya ulaştığı bilinen bir gerçektir.

Osmanlı Devletinin, gayrimüslimlere tanıdığı geniş haklar sebebiyle özellikle XIX asrın ikinci yarısından sonra karşılaştığı problemlere zemin hazırladığı gerekçesiyle zaman zaman eleştirilse de bugün bile birçok devletin başaramadığı büyük devlet olmanın gereklerini en iyi şekilde yerine getirdiğini söylemek pekâlâ mümkündür. Günümüzde daha çok ehemmiyet kazandığı herkesçe malûm olan bir arada yaşamının sırlarını anlamada, Osmanlı Devleti'nin yönetim anlayışı ve Osmanlı toplumunun sahip olduğu değerlerin incelenmesi ve örnek alınması önemli bir kazanç olacaktır.

KAYNAKLAR

- Akdemir, Rıza, "Carsten Niebuhr ve Seyahatnamesi", Milli Kültür, sy. 64, s. 96-102.
- Aybet, Gülgün Üçel, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.
- Balcı, Hacer, *B171/347 Nolu Bursa Mahkeme Sicili*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Bursa 2000.

- Barkan, Ö.Lütfi-Meriçli, Enver, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defteri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998.
- Baykal, Kazım, *Bursa ve Anıtları*, Bursa 1993.
- Becker, C.H., “Cizye”, İA, MEB. Basımevi, İstanbul 1977, III.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuk-i İslâmiyye ve Istilahat-ı Fikhiyye Kamusu*, Bilmen Basım ve Yayınevi, İstanbul ts., IV.
- Bozkurt, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.
- Bursa Şer'iyye Sicilleri (B.Ş.S.), B8/234a; B79/95a; B80/102a; B121/6b; B123/48b; B168/61a; B174/58b; B193/5a; B195/53a; B195/67a; B199/35b; B199/4a; B199/56a; B201/121b; B202/23b; B203/29b; B234/24a; B239/1b; B242/59b; B250/17b; B251/3a; B251/56b; B266/104a; B303/70b; B312/46a; B328/71a; B347/9a; B358/61a; C21/35b; C22/18b.
- Çetin, Osman, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994.
- Dağlıoğlu, Hikmet Tarhan, *On Altıncı Asırda Bursa (1558-1589)*, Bursa Vilayet Matbaası 1940.
- Ercan, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Turhan Kitabevi, Ankara 2001.
- Erkal, Mehmet, “Cizye”, *DİA*, VIII, 42-45.
- Eryılmaz, Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetim*, Risale Basın Yayınları, İstanbul 1996, s. 168
- Evlîya Çelebi, *Seyahatname*, Yapı Kredi Yayınları, (Haz: Z. Kurşun, S. A. Kahraman, Y. Dağlı), İstanbul 1999, II.
- Galanti, Avram, *Türkler ve Yahudiler*, Tan Matbaası, İstanbul 1947.
- Gradeva, Rossitsa, “Orthodox Christians in the Kadı Courts: The Practice of the Sofia Sheriat Court, Seventeenth Century”, *Islamic Law and Society*, E.J.Brill, Leiden 1997, vol. 4, no. 1, s. 37-69.
- Günaydın, N.-Kaplanoğlu, R., *Seyahatnamelerde Bursa*, Bursa Ticaret Borsası Yayınları. Bursa 2000.
- Hüdavendigâr Vilayeti Salname-i Resmisi, 1325*, Matbaa-i Vilayet, Bursa 1325.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkamu Ehl-i Zimme*, Beyrut 1983, I.
- İnalçık, Halil, “Bursa” *DİA*, VI, 445-449.
- İnalçık, Halil, “Cizye”, *DİA*, VIII, s.45-48.

- Kal'a, Ahmet, "Esnaflar", *DİA*, XI, 423-430.
- Kaplanoğlu, Raif, *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi*, Bursa Ticaret Borsası Kùltür Yayınları, İstanbul 1996.
- Kaplanoğlu, Raif, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa (1876-1926)*, Avrasya Etnografya Yayınları, İstanbul 2006.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nùfus Sayımı 1831*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1997.
- Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nùfusu (1830-1914)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003
- Kepecioğlu, Kamil, *Bursa Kùtùđü*, II, III.
- Lowry, Heath W., *Ottoman Bursa in Travel Accounts*, Indiana University Ottoman and Modern Turkish Studies Publications, Bloomington 2003.
- Merginani, Ali b. Ebi Bekir, *el-Hidaye Şerhu Bidayeti'l-Mùbtedi*, Mısır ts., II.
- Molla Hùsrev, *Dùreru'l-Hùkkâm fi Şerhi Gurari'l-Ahkâm*, Dersaadet ts., II.
- Nedkoff, Boris Christof, "Osmanlı İmparatorluğunda Cizye", (çev: Şinasi Altındağ) *Bellekten*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, VIII, 599-652.
- Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, III.
- Sahillioğlu, Halil, "Avârız", *DİA*, IV, 108-109.
- Sarıcaoğlu, M.Esat, *Malî Tarih Açısından Osmanlı Devletinde Merkez Taşra İlişkileri (II. Mahmut Döneminde Edirne Örneği)*, Kùltür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- Sharon, Moshe Sevilla, *Türkiye Yahudileri*, İletişim yayınları, İstanbul 1992.
- Simeon, *Tarihte Ermeniler*, Çiviyazıları Yayınevi, İstanbul 1999.
- Vahapoğlu, V. Hidayet, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, M.E.B.Yayınları, İstanbul 1997.
- Walsh, Robert, "Bursa, Uludağ ve Emirsultan", (Sùha Sertabiboğlu), *Bir Masaldı Bursa*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996, s. 347-351.
- Zeydan, Abdù'l-Kerim, "İslam Hukukuna Göre Zimmiler", (çev. Hasan Güleç), *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakùltesi Dergisi* İzmir 1994, sy. VIII.